

Educational-Ethical Components and Models of the Presence of Animals in the Holy Qur'an"

Abdulsalam Hamid Tuma Al-Yaqoubi¹, Mohsen Qasempour², and Mohammad Shabanpour³, and Mona Amanipour⁴

1. Corresponding Author, PhD Candidate in Qur'anic and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Studies, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran: yabi334@gmail.com
2. Professor of Qur'anic and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Studies, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran: m.qasempour@atu.ac.ir
3. Assistant Professor of Qur'anic and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Studies, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran: mshabanpur@atu.ac.ir
4. Assistant Professor of Qur'anic and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Studies, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran: mona.amanipour@atu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received:
7 March 2026

Received in revised form:
3 April 2026

Accepted:
2 May 2026

Available online:
20 June 2026

Keywords:

The Holy Qur'an,
Educational Authority,
Animals,
Islamic Education,
Qur'anic Ethics,
Interdisciplinary
Studies.

ABSTRACT

Aim: Contemporary discourse in environmental ethics and environmental humanities frequently critiques monotheistic traditions due to anthropocentric bias. However, a meticulous semantic and hermeneutic exploration of the text of the Holy Qur'an reveals an anti-anthropocentric epistemology in which animals possess intrinsic existential dignity, divine inspiration/revelation (ilham-wahy), complex inner consciousness, and explicit educational authority over humans. This study aims to systematically analyze and classify the pedagogical roles, epistemological primacy, semantic values, and moral authority assigned to macro and micro animals in key Quranic narratives. For centuries, Western philosophical discourse—from Descartes' mechanical dualism of the "animal-machine" to Kantian moral theory—has defined nonhuman animals primarily by their lack of rational agency and linguistic capacity. In contrast, the Quranic semantic horizon offers a deeply distinct cosmology that recognizes animals as independent, organized communities (umam) equal to human societies.

Methodology: Utilizing a multi-level hybrid, qualitative design, five operational steps were executed: 1. Compilation of the data universe (identifying 204 animal-related verses); 2. Purposeful sampling (selecting 12 case studies across direct teachers and allegorical signs); 3. Qualitative and semantic coding into four core categories; 4. Comparative interpretation of classical and contemporary exegeses; and 5. Diltheyan empathetic-hermeneutic reconstruction.

Findings: Analyses demonstrate that animals in the Qur'an do not function merely as passive literary symbols or physical resources; rather, they are active educational agents: establishing human ritual knowledge, demonstrating crisis leadership and civic ethics, revealing geometric-architectural and therapeutic perfection, proving independent theological discernment, and serving as benchmarks for presence-based justice and water rights. Furthermore, the Quranic concept of Dābba encompasses human and nonhuman creatures without speciesist hierarchy, and redefines the anthropocentric premise of Khilafa (vicegerency) from absolute representation to theocentric stewardship and inter-species equality. **Conclusion:** The findings deconstruct anthropocentric readings of Islamic theology, lay the groundwork for a Quranic environmental guide aligned with the UNESCO Universal Declaration of Animal Rights, and offer an innovative model for contemporary environmental ethics and inter-species jurisprudence (fiqh).

Cite this article: Tuma Al-Yaqoubi, A. H.; & Qasempour, M.; & Shabanpour, M.; & Amanipour, M. (2026). Educational-Ethical Components and Models of the Presence of Animals in the Holy Qur'an". *The Quran and Science*, 20 (38), 449-480.
<https://doi.org/10.22034/qvc.2026.24483.2006>

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/qvc.2026.24483.2006>

I. Introduction:

For centuries, dominant Western philosophical paradigms—ranging from René Descartes' mechanical dualism (*bête-machine*) to Immanuel Kant's anthropocentric moral philosophy—have categorized nonhuman animals through an ontology of deficit, defining them primarily by their lack of human-like rationality, reflective self-awareness, and propositional language. In contrast, the semantic horizon of the Holy Qur'an establishes a deeply anti-anthropocentric worldview wherein animals are recognized as autonomous, organized communities (*umamun amthālukum*, Surah Al-An'ām: 38) possessing intrinsic existential dignity (*karāmat-i dātī-yi wujūdī*), situated cognitive awareness, and direct spiritual communion with the Divine (Surah An-Nūr: 41).

Despite these explicit scriptural foundations, modern Quranic commentary has frequently been compromised by an "anthropocentric virus" (*virūs-i insān-maḥūrī*). This reductionist reading evaluates nonhuman life through a purely utilitarian and instrumental lens, reducing animals to background scenery for human moral dramas or mere biological commodities. Such readings overlook the most profound dimension of animal presence in the Quranic text: their assigned epistemological primacy, moral authority, and direct educational agency (*fā'iliyyat-i tarbiyatī*) over human beings. The primary objective of this research is to analyze how the Qur'an formulates, validates, and semantically structures the educational authority and intrinsic dignity of animals relative to humanity, reconstructing an eco-theological framework that demonstrates how animals act as pedagogical mentors, ethical whistleblowers, crisis leaders, and architectural exemplars.

II. Methodology

This study employs a multi-level hybrid qualitative design combining Quranic semantics, qualitative content analysis, comparative exegesis, and Diltheyan empathetic-hermeneutic reconstruction across five structured operational steps:

Data Universe Compilation: A comprehensive lexicographical and concordance survey identified 204 verses related to fauna across general categories (*Dābba*, *An'ām*, *Ṭā'ir*) and 31 specific animal species named in the Qur'an.

Purposeful Sampling: Selection of 12 iconic animal case studies based on three criteria: explicit direct educational interaction between animal and

human/environment; prominent pedagogical or moral value; and clear representation of nonhuman educational authority. Selected cases include the Crow, Ant, Honeybee, Hoopoe, Dog, Mosquito, Fly, Spider, Donkey, Apes, Frog, She-Camel, and Whale.

Qualitative 4-Category Systemic Coding: Data was systematically coded into four core analytical nodes:

Existential status and levels of consciousness (inner awareness, community status, direct divine revelation).

Channels of knowledge acquisition and transmission (intuitive, instinctual, and direct cosmic inspiration / *Waḥy Takwīnī*).

Educational and moral functions (direct pedagogical mentoring, behavioral criticism, or warning parables).

Human cognitive response (intellectual transformation or epistemic humility).

Comparative Exegesis: Synthesis of classical exegeses (Al-Tabari, Fakhr al-Din al-Razi, Al-Zamakhshari, Al-Qurtubi, Ibn Kathir, Al-Tabataba'i, Sayyid Qutb) alongside contemporary biological, entomological, and ecological literature.

Empathetic-Hermeneutic Reconstruction: Application of Wilhelm Dilthey's methodology to reconstruct the text's horizon, deconstructing speciesist biases embedded in post-classical commentaries.

III. Findings:

Qualitative and semantic analysis reveals that animals in the Qur'an function as active educational agents (*kunishgarān-i fa'āl-i tarbiyatī*). The findings across major animal archetypes include:

Epistemic Primacy in Ritual Ethics (The Crow, Al-Mā'idah: 31): Following humanity's first homicide (Cain killing Abel), human intellect reached a dead end regarding the disposal of the corpse. God dispatched a crow—not an angel or prophet—to perform a practical demonstration of burial. The text uses the verb *ba'atha* (the exact root used for divine prophethood emission), underscoring the crow's commissioned educational authority. Cain's confession ("Am I unable to be like this crow...?") marks an explicit acknowledgement of human intellectual limitation and animal pedagogical priority, establishing the sacredness of human burial rituals.

Civic Leadership and Crisis Management (The Ant, An-Naml: 18–19): The ant narrative displays emergency leadership, crisis communication, and civic ethics. As noted by Ibn Kathir, the ant's short statement integrates ten

distinct rhetorical devices (call, alert, audience specification, command, safe zone, hazard alert, entity identification, status summary, and presumption of innocence). Crucially, the ant incorporates the principle of structural presumption of innocence (aṣl-i barā'at), assuming Solomon's armies might crush them "unknowingly" (wa-hum lā yash'urūn). Prophet Solomon's appreciative response acknowledges nonhuman cognitive awareness with humility rather than imperial arrogance.

Cosmic Inspiration and Altruistic Service (The Honeybee, An-Nahl: 68–69): The bee receives direct cosmic revelation (Waḥy Takwīnī) without human or angelic mediation. The Quranic grammar employs feminine singular forms (ittakhidhī, kulī, uslukī), aligning with modern biology confirming worker bees are female. The bee's hexagonal engineering maximizes structural durability with minimal material, yielding propolis and healing honey (shifā' li-l-nās), providing an ecological paradigm of sustainable productivity and community service.

Independent Theological Analysis (The Hoopoe, An-Naml: 20–28): The Hoopoe exemplifies nonhuman intellectual autonomy. Confronting Solomon, the Hoopoe declares: "I have encompassed that which you have not encompassed." Relying on empirical field observation, the Hoopoe analyzes the socio-political and theological state of Sheba, identifies sun-worship as an ideological deviation, and offers a monotheistic critique. Solomon verifies the empirical evidence rather than dismissing the nonhuman observer.

Transcendental Loyalty and Canine Dignity (The Dog, Al-Kahf: 18): In Surah Al-Kahf, the dog guarding the cave companions is elevated to an honorable role in divine revelation, refuting absolute cultural vilification of canines. Conversely, the allegorical comparison in Surah Al-A'rāf (7:176) regarding the panting dog critiques insatiable human greed (Balaam ben Beor) rather than denigrating the dog's intrinsic nature.

Microscopic Precision and Parables of Deterioration: The mosquito (Ba'ūḍa) narrative utilizes the feminine singular form matching female blood-feeding, while fa-mā fawqahā points to sub-microscopic parasites and cellular organisms. The fly (Dhubāb) parable details extra-intestinal digestion, where regurgitated digestive enzymes alter food externally, rendering recovery impossible. Additional parables critique unapplied human knowledge (the book-bearing donkey, Surah Al-Jumu'ah) and fragile digital/material structures (the spider's house, Surah Al-'Ankabūt).

IV. Conclusions:

This study deconstructs anthropocentric biases in classical and contemporary exegesis, establishing a foundation for Islamic Eco-Theology (Eco-Ilāhiyyāt-i Islāmī) and inter-species jurisprudence (Fiqh-i Bayn-Gūna’ī).

The research demonstrates that the Quranic concept of Dābba encompasses all living creatures (human and nonhuman) under a unified ontological umbrella without speciesist hierarchy. Furthermore, human vicegerency (Khilāfa) is redefined not as unrestrained mastery or exploitation, but as humble, God-centric stewardship (sarparastī-yi khudāsālārānah) and inter-species equality.

Practically, these Quranic findings harmonize with modern international animal rights standards, such as UNESCO’s Universal Declaration of Animal Rights. They provide a scriptural foundation for establishing laboratory ethics charters and reviving traditional Islamic eco-legal institutions, including Ḥimā (protected environmental reserves) and Waqf al-Bi’a (environmental trusts), offering operational solutions for modern ecological crises through spiritual humility and inter-species justice.

مؤلفه‌ها و الگوهای تربیتی - اخلاقی حضور حیوانات در قرآن کریم

عبدالسلام حمید طعمه الیعقوبی^۱، و محسن قاسم‌پور^۲، و محمد شعبان‌پور^۳، و مونا امانی‌پور^۴

۱. نویسنده مسئول، دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه علامه طباطبائی، ایران، تهران، رایانامه: yabi334@gmail.com

۲. استاد علوم قرآن و حدیث دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه علامه طباطبائی، ایران، تهران، رایانامه: m.qasempour@atu.ac.ir

۳. استادیار علوم قرآن و حدیث دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه علامه طباطبائی، ایران، تهران، رایانامه: mshabanpur@atu.ac.ir

۴. استادیار علوم قرآن و حدیث دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه علامه طباطبائی، ایران، تهران، رایانامه: mona.amanipour@atu.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

هدف: گفتمان معاصر در حوزه اخلاق محیط زیست و علوم انسانی محیط زیستی، اغلب سنت‌های توحیدی را به دلیل سوگیری انسان‌محورانه نقد می‌کند. با این حال، کاوش دقیق معناشناختی و هرمنوتیکی متن قرآن کریم، معرفت‌شناسی ضدانسان‌محوری را آشکار می‌سازد که در آن حیوانات از کرامت وجودی ذاتی، الهام/وحی الهی، آگاهی درونی پیچیده و اقتدار تربیتی صریح نسبت به انسان‌ها برخوردارند. هدف این مطالعه، تحلیل و طبقه‌بندی نظام‌مند نقش‌های تربیتی، تقدم معرفت‌شناختی، ارزش‌های معنایی و اقتدار اخلاقی واگذار شده به حیوانات بزرگ و کوچک در روایت‌های کلیدی قرآن است. برای قرن‌ها، گفتمان فلسفی غرب - از دوگانه‌انگاری مکانیکی دکارت درباره «حیوان-ماشین» تا نظریه اخلاقی کانت - حیوانات غیرانسان را عمدتاً بر اساس فقدان عاملیت عقلانی و ظرفیت زبانی تعریف کرده است. در مقابل، افق معنایی قرآن کیهان‌شناسی عمیقاً متمایزی ارائه می‌دهد که حیوانات را به‌مثابه جوامعی مستقل و سازمان‌یافته (آتم) هم‌سنگ با جوامع انسانی به رسمیت می‌شناسد.

روش‌شناسی: با بهره‌گیری از طرح کیفی ترکیبی چندسطحی، پنج گام عملیاتی اجرا شد: ۱. گردآوری جهان داده‌ها (شناسایی ۲۰۴ آیه مرتبط با حیوانات)؛ ۲. نمونه‌گیری هدفمند (انتخاب ۱۲ مطالعه موردی شامل آموزگاران مستقیم و نشانه‌های تمثیلی)؛ ۳. کدگذاری کیفی و معنایی در چهار مقوله اصلی؛ ۴. تفسیر تطبیقی تفاسیر کلاسیک و معاصر؛ ۵. بازسازی همدلانه - هرمنوتیکی دیلتای.

یافته‌ها: تحلیل‌ها نشان می‌دهد که حیوانات در قرآن صرفاً نمادهای ادبی منفعل یا منابع فیزیکی نیستند؛ بلکه کنشگران تربیتی فعالی به شمار می‌آیند: بنیان‌گذاری معرفت مناسکی انسان، نمایش رهبری بحران و اخلاق مدنی، آشکارسازی کمال هندسی - معماری و درمانی، اثبات تشخیص الهیاتی مستقل، و ایفای نقش معیار برای عدالت حضورمحور و حقوق آب. افزون بر این، مفهوم قرآنی «دانه» موجودات انسانی و غیرانسانی را بدون سلسله‌مراتب گونه‌گرایانه در بر می‌گیرد و پیش‌فرض انسان‌محور «خلافت» را از نمایندگی مطلق به قیومیت خدامحور و برابری میان گونه‌ای بازتعریف می‌کند.

نتیجه‌گیری: یافته‌ها خوانش‌های انسان‌محور از الهیات اسلامی را ساختارشکنی می‌کنند، زمینه را برای تدوین راهنمای محیط زیستی قرآنی هم‌سو با اعلامیه جهانی حقوق حیوانات یونسکو فراهم می‌آورند و الگویی نوآورانه برای اخلاق محیط زیست معاصر و فقه میان‌گونه‌ای ارائه می‌دهند.

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۶ اسفند ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری:

۱۴ فروردین ۱۴۰۵

تاریخ پذیرش:

۱۲ اردیبهشت ۱۴۰۵

تاریخ انتشار:

۳۰ خرداد ۱۴۰۵

کلیدواژه‌ها:

قرآن کریم، مرجعیت آموزشی، حیوانات، تعلیم و تربیت اسلامی، اخلاق قرآنی، مطالعات میان‌رشته‌ای.

استناد: طعمه الیعقوبی، عبدالسلام حمید؛ قاسم‌پور، محسن؛ و شعبان‌پور، محمد؛ و امانی‌پور، مونا (۱۴۰۵). مؤلفه‌ها و الگوهای تربیتی -

اخلاقی حضور حیوانات در قرآن کریم. *قرآن و علم*. ۲۰ (۳۸)، ۴۴۹-۴۸۰. <https://doi.org/10.22034/qve.2026.24483.2006>

© نویسندگان.

ناشر: جامعه المصطفی العالمیه.

مقدمه

قرن‌هاست که گفتمان فلسفی غرب، از ثنویت مکانیکی دکارتی با عنوان «حیوان-ماشین» تا نظریه اخلاقی ایمانوئل کانت، جانوران غیرانسانی را عمدتاً بر پایه فقدان فاعلیت عقلانی و توانایی زبانی تعریف کرده است. در نقطه مقابل، افق معنایی قرآن کریم جهان‌شناسی بنیاداً متفاوتی را به نمایش می‌گذارد. در حالی که چارچوب‌های کلاسیک اندیشه غربی، حیوانات را غالباً به ابزارهایی صرف تقلیل می‌دهند، قرآن کریم با صراحت بر این حقیقت تأکید می‌ورزد که حیوانات، امت‌ها و جوامعی مستقل، سازمان‌یافته و هم‌تراز با جوامع انسانی هستند: ﴿وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلَّا أُمَمٌ أَمْثَالُكُمْ﴾ (انعام: ۳۸). افزون بر این، قرآن آنان را دارای شعور، جهت‌گیری معنوی، تسبیح الهی و دانشی ویژه نسبت به شیوه عبادت خویش معرفی می‌کند: ﴿كُلُّ قَدْ عَلِمَ صَلَاتَهُ وَتَسْبِيحَهُ﴾ (نور: ۴۱).

با وجود این تصریحات روشن و بی‌پرده قرآنی، بسیاری از تفاسیر معاصر دچار پدیده‌ای شده‌اند که از آن با عنوان «ویروس انسان‌محوری» یاد می‌شود. بر اساس این خوانش انسان‌محور، طبیعت و حیوانات صرفاً از منظر سودمندی برای انسان ابزارانگارانه ارزیابی می‌شوند و انسان چنان ترسیم می‌گردد که گویی «فرزند برگزیده خداوند» است؛ رویکردی که ارزش ذاتی مخلوقات غیرانسانی را به حاشیه می‌راند. نکته اساسی آن است که این خوانش، مهم‌ترین بُعد حضور حیوانات در قرآن کریم یعنی مرجعیت آموزشی و فاعلیت تربیتی آنان نسبت به انسان را نادیده می‌گیرد.

بر این اساس، مسئله اصلی پژوهش حاضر آن است که قرآن کریم چگونه مرجعیت آموزشی و کرامت ذاتی حیوانات را در نسبت با انسان صورتبندی، اعتباربخشی و از منظر معناشناختی تبیین می‌کند؟ و به عبارت دقیق‌تر، فاعلیت تربیتی حیوانات چه ابعاد معرفت‌شناختی، اخلاقی و الهیاتی وجودی را در منظومه معرفتی قرآن کریم آشکار می‌سازد؟

مبانی: مبانی هستی‌شناسی قرآنی بر اصل توحید وجودی و خدامحوری استوار است. در این چارچوب هستی‌شناختی، جهان مادی و جانوران نه ارگانسیم‌های کور و بی‌پیرایه‌اند و نه ماشین‌های صامت و بی‌روح. هر موجودی در مراتب هستی از «کرامت ذاتی وجودی» برخوردار است که مستقیماً از انتساب به مبدأ خلقت ناشی می‌شود: ﴿الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ﴾ (سجده: ۷). حیوانات، افزون بر برخورداری از هویت جمعی مستقل به‌عنوان «أُمَّمٌ أَمْثَالُكُمْ»، دارای حیات معنوی فعالی هستند و تسبیح و تکوین آنان ساختاری آگاهانه و اصیل دارد که هیچ‌گاه منوط به وجود یا ادراک انسان نیست.

از سوی دیگر، مبانی معرفت‌شناختی قرآن، مرزهای عقلانیت ابزاریِ انسان‌محور را فرو می‌ریزد. معرفت در قرآن به زبان انسانی یا استدلالِ صوریِ ارسطویی محدود نمی‌گردد، بلکه سه مجرای اصلی برای معرفت‌بخشی غیرانسانی معرفی می‌کند:

الف) الهام و وحی تکوینی؛ چنان‌که وحی مستقیم به زنبور عسل ﴿وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ﴾ (نحل: ۶۸) نشان‌دهندهٔ عمیق‌ترین صورت دریافت معرفت بی‌واسطه از مبدأ اعلی است.

ب) آگاهی موقعیتی و شهود حضوری؛ مانند آگاهی مورچه از خطر و نیت‌خوانی رفتار حاکم، آن‌جا که قرآن می‌فرماید: ﴿وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ﴾ (نمل: ۱۸) - یعنی در حالی که انسان‌ها از آن آگاه نیستند.

ج) استدلال و تشخیص توحیدی؛ مانند استدلال هوشمندانهٔ هدهد در نقد آفتاب‌پرستی اهل سبأ و به‌چالش کشیدن باورهای شرک‌آمیز آنان.

بر این اساس، در معرفت‌شناسی قرآنی، حیوانات نه سوژه‌هایی منفعل برای مطالعه، بلکه حاملان و ناقلان فعال معرفت الهی هستند که در بسیاری از موارد، بر انسان تقدم آموزشی می‌یابند.

روش‌شناسی: در اینجا گام‌های سه‌گانه روش‌شناسی پژوهش شما با حفظ کامل محتوا، اما با ارتقای ساختار، دقت نگارشی، انسجام و رسمیت علمی ویرایش شده است:

گام اول: تعیین جامعهٔ داده و گردآوری اسنادی: جامعهٔ داده‌های این پژوهش شامل تمامی آیات مرتبط با جانوران در قرآن کریم است که طی پژوهشی جامع در حوزهٔ معجم‌شناسی، تعداد ۲۰۴ آیه شناسایی گردیده است. این آیات شامل دو دستهٔ واژگان هستند: واژگان عام (از قبیل «دابه»، «انعام» و «طائر») و اسامی خاص ۳۱ گونهٔ جانوری که به‌صراحت در قرآن ذکر شده‌اند.

گام دوم: معیارهای نمونه‌گیری هدفمند: از میان جامعهٔ ۲۰۴ آیه‌ای، تعداد ۱۰ نمونهٔ جانوری شاخص بر اساس سه معیار انحصاری انتخاب شده‌اند:

۱. وجود تعامل آموزشی صریح میان حیوان و انسان یا میان حیوان و محیط پیرامون؛
 ۲. ارزش تربیتی و اخلاقی برجسته در متن آیه؛
 ۳. بازنمایی مرجعیت آموزشی غیرانسانی (یعنی نقش آموزندهٔ حیوان نسبت به انسان).
- نمونه‌های انتخابی عبارتند از: کلاغ، مورچه، زنبور عسل، هدهد، سگ، پشه، مگس، عنکبوت، حمار (الاغ)، و میمون/مسخ‌شدگان.

گام سوم: تحلیل محتوای کیفی و نظام کدگذاری چهارگانه: در این مرحله، تحلیل داده‌ها بر اساس چهار مقولهٔ محوری صورت می‌پذیرد:

۱. شأن وجودی و مراتب آگاهی: بررسی تعابیر ناظر به شعور، اُمت‌بودن، وحی تکوینی و کرامت ذاتی جانوران؛
۲. طریق دریافت و انتقال معرفت: نحوه مواجهه حیوان با دانش در سه سطح شهودی، غریزی و الهامی؛
۳. نقش تربیتی و اخلاقی: تعیین کارکرد آموزشی حیوان در سه گونه الگوی مستقیم، نقد رفتار انسانی، یا تمثیل هشداردهنده؛
۴. واکنش معرفتی انسان: بررسی تحول فکری، تواضع شناختی یا دگرگونی رفتاری انسان در مواجهه با حیوان.

الگوهای تربیتی کنشگران حیوان در قرآن کریم

۱. کلاغ: آغازگری معرفت‌شناختی تدفین و اخلاق مناسکی

﴿فَبَعَثَ اللَّهُ غُرَابًا يَبْحَثُ فِي الْأَرْضِ لِيُرِيَهُ كَيْفَ يُورِي سَوْءَ أَخِيهِ قَالَ يَا وَيْلَتَا أَعَجَزْتُ أَنْ أَكُونَ مِثْلَ هَذَا الْغُرَابِ فَأُوَارِيَ سَوْءَ أَخِي فَأَصْبَحَ مِنَ النَّادِمِينَ﴾ (مائده: ۳۱)

بر اساس تحقیقات دانشگاه کلرادو و منابع معتبر زیست‌شناختی جانوری (Harrison & Greensmith, 1996)، زاغ‌ها و کلاغ‌ها جزو باهوش‌ترین موجودات جهان به‌شمار می‌روند. این پرندگان قادر به حل مسائل پیچیده، شناسایی چهره انسان‌ها و انتقال دانش به هم‌نوعان خود هستند. روایت کلاغ در سوره مائده، یکی از برجسته‌ترین نمونه‌های واگذاری مرجعیت آموزشی به حیوانات در قرآن کریم است. پس از نخستین قتل در تاریخ بشر، قابیل با بحرانی توأمان وجودی، اخلاقی و معرفت‌شناختی مواجه شد. وی، با وجود برخورداری از توانایی‌های انسانی، هیچ‌گونه دانشی درباره چگونگی مواجهه با پیکر برادر خویش نداشت؛ به‌گونه‌ای که عقل انسانی در نخستین آزمون تمدنی خود، از ارائه راه‌حلی فرو ماند.

در پاسخ به این وضعیت، خداوند نه فرشته‌ای را مأمور ساخت و نه پیامبری را برای آموزش گسیل داشت؛ بلکه کلاغی را به‌عنوان آموزگار برگزید. تعبیر «فَبَعَثَ اللَّهُ غُرَابًا» از منظر معناشناختی اهمیتی ویژه دارد؛ زیرا فعل «بَعَثَ» از همان ریشه ثلاثی (ب-ع-ث) مشتق شده است که قرآن کریم در توصیف بعثت پیامبران به‌کار می‌برد. این همسانی واژگانی، جایگاه آموزشی کلاغ را در این

رخداد به‌خوبی برجسته می‌سازد و نشان می‌دهد که حیوان، تحت هدایت تکوینی الهی، نخستین آموزش عملی تدفین را به انسان عرضه می‌کند (Suherman & Akmaliah, 2025, p. 174; (Yasser et al., 2024, p. 636).

از این‌رو، کلاغ در این روایت صرفاً یک موجود غریزی نیست، بلکه کنشگری آموزشی است که با رفتار خود، دانشی را منتقل می‌کند که انسان در آن لحظه تاریخی از آن بی‌بهره بوده است. خوانش هرمنوتیکی روایت قرآنی تدفین توسط کلاغ، بیانگر نوعی تقدم معرفت‌شناختی حیوان بر انسان در انتقال دانش‌های زیست‌بوم‌شناختی و حیات زمینی است؛ جایگاهی که حسرت جانکاه قایل در عبارت «أَعَجَزْتُ أَنْ أَكُونَ مِثْلَ هَذَا الْغُرَابِ» از شکندگی غرور معرفتی انسان و اعتراف ناگزیر او به تقدم تربیتی حیوان پرده می‌گشاید.

این واسطه‌گری آموزنده، افزون بر تثبیت معلمی وجودشناختی حیوان در نقطه‌عطف آگاهی بشری، با بنیان‌گذاری نخستین آیین تدفین در تاریخ فرهنگ بشری، قداست ذاتی کالبد انسان پس از مرگ و حرمت والای جسم متوفی را در مناسبات تکوینی و تشریعی متجلی می‌سازد.

۲. مورچه الگوی رهبری مدنی، مدیریت بحران و همدلی اجتماعی

﴿حَتَّىٰ إِذَا أَتَوْا عَلَىٰ وَادِ النَّمْلِ قَالَتْ نَمْلَةٌ يَا أَيُّهَا النَّمْلُ ادْخُلُوا مَسَاكِنَكُمْ لَا يَحْطِمَنَّكُمْ سُلَيْمَانُ وَجُنُودُهُ وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ﴾ (نمل: ۱۸) و در ادامه، واکنش سلیمان: «فَتَبَسَّمْ ضَاحِكًا مِّن قَوْلِهَا» (نمل: ۱۹).

داستان مورچه در قرآن کریم، نمونه‌ای ممتاز از نمایش هوش اجتماعی، مدیریت جمعی و ارتباطات سازمان‌یافته در میان حیوانات است. برخی پژوهشگران نشان می‌دهند که کاربرد اسم مفرد مؤنث، یعنی «نَمْلَةٌ»، همراه با فعل مؤنث «قَالَتْ»، با یافته‌های زیست‌شناسی معاصر درباره ساختار اجتماعی مورچگان کاملاً سازگار است؛ زیرا هدایت کلونی‌های مورچه بر محور ملکه و کارگران ماده استوار است (Akrom & Rhain, 2023, pp. 1388–1389).

ابن کثیر این جمله کوتاه مورچه را از شاهکارهای بلاغت قرآنی دانسته و معتقد است که در آن، دست‌کم ده مؤلفه ارتباطی و مدیریتی قابل شناسایی است:

ندای عمومی، تنبیه و هشدار، تخصیص مخاطب، فرمان مستقیم، تعیین مکان امن، هشدار درباره خطر، معرفی عامل تهدید، اشاره به همراهان (سپاهیان سلیمان)، بیان وضعیت ناآگاهی آنان، و در نهایت، رفع اتهام از حضرت سلیمان و سپاهیان.

از منظر معناشناختی، مهم‌ترین بخش این پیام، عبارت «وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ» است. مورچه، پیش از آنکه احتمال آسیب را مطرح کند، انگیزه سوء را از سلیمان و سپاهش نفی می‌کند و آنان را از هرگونه ظلم عمدی تبرئه می‌سازد. این بیان، نمونه‌ای کم‌نظیر از رعایت اصل حسن ظن و عدالت اخلاقی در گفتمان قرآنی به‌شمار می‌آید (Tlili, 2012).

واکنش حضرت سلیمان (علیه السلام) نیز اهمیتی ویژه دارد. او به‌جای نادیده گرفتن سخن مورچه یا واکنش متکبرانه، با تبسم، شکرگزاری و دعا به این گفتار پاسخ می‌دهد؛ امری که نشان‌دهنده پذیرش مرجعیت معرفتی یک موجود غیرانسانی است.

تبیین الگوی پارادایمی مدیریت بحران و ارتباطات اضطراری، نیازمند صورت‌بندی دیالکتیکی از مسئولیت‌پذیری اجتماعی و تقدم بنیادین منافع جمعی بر اغراض فردی در مواجهه با مخاطرات عمومی است؛ مواجهه‌ای که شالوده اخلاقی آن بر رعایت اصالت برائت و حسن ظن ساختاری نسبت به آحاد جامعه استوار می‌گردد. در این متدولوژی ارتباطی، فروتنی معرفتی رهبران در برابر حکمت تکوینی و آگاهی‌پذیری سایر موجودات، به‌عنوان عنصری مکمل در پداگوژی حکمرانی تجلی می‌یابد و با نفی خودشیفتگی مدیریتی، مجرای هوشمندانه برای انتقال پیام‌های اضطراری، تاب‌آوری اجتماعی و اتخاذ تصمیمات عقلانی در شرایط بحران فراهم می‌سازد؛ تا صیانت از زیست عمومی در پرتوی آگاهی همه‌جانبه محقق گردد.

شرایط بحران فراهم می‌سازد تا صیانت از زیست عمومی در پرتوی آگاهی همه‌جانبه محقق گردد.

۳. زنبور عسل الهام الهی، نظم سازمانی و درمانگری اینترگرانه

﴿وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ أَنِ اتَّخِذِي مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا وَمِنَ الشَّجَرِ وَمِمَّا يَعْرِشُونَ ... يَخْرُجُ مِنْ بُطُونِهَا شَرَابٌ مُّخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُ فِيهِ شِفَاءٌ لِلنَّاسِ﴾ (نحل: ۶۸-۶۹)

داستان زنبور عسل (نحل: ۶۸-۶۹) از روشن‌ترین نمونه‌های اعطای هدایت مستقیم الهی به یک گونه جانوری است. تعبیر «وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ» نشان می‌دهد که زنبور عسل، بدون

واسطهٔ انسان، دریافت‌کنندهٔ هدایت الهی است. تمامی افعال خطاب‌شده به زنبور («اتَّخِذِي»، «كُلِّي»، «اسْلُكِي») به صورت مؤنث آمده‌اند که با یافته‌های زیست‌شناسی جدید دربارهٔ نقش زنبورهای کارگر ماده هماهنگی کامل دارد (Yasser et al., 2024, p. 637; Suherman & Akmaliah, 2025, p. 173).

معماری شش‌ضلعی کندو، بالاترین میزان استحکام را با کمترین مصرف ماده فراهم می‌آورد. فخر رازی این پدیده را یکی از آشکارترین جلوه‌های حکمت الهی می‌داند؛ زیرا این ساختار، بدون استفاده از هیچ ابزاری و تنها بر اساس هدایت تکوینی، به چنین کارایی بی‌نظیری دست یافته است. در ارتقای تحلیل زیست‌شیمیایی زنبور عسل، باید به تولید «بره‌موم» (صمغ آنتی‌باکتریال و ضد عفونی‌کننده) اشاره کرد؛ ماده‌ای که زنبورها برای مسدودسازی شکاف‌ها و مومیایی کردن موجودات مهاجم، به منظور جلوگیری از فساد در کندو، به کار می‌برند. همچنین، تنوع رنگی عسل («مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُ») ناشی از تفاوت پیگمان‌ها و ترکیبات معدنی شهد گل‌های گوناگون است.

صنعتِ بلاغِ قرآن در آیهٔ ۶۹ سورهٔ نحل، با التفاتِ دستوری از خطاب مستقیم به مؤنث (اتَّخِذِي... کُلِّي... اسْلُكِي) به صیغهٔ غایب (يَخْرُجُ مِنْ بُطُونِهَا)، بر رازآلودی و پنهان‌بودن فرایند گوارش و سنتز آنزیمی عسل در درون بدن زنبور تأکید می‌ورزد (نصیری و نقدی، ۱۳۹۰: ۲۲-۲۶). در کنار اعجاز زنبور عسل، یکی دیگر از برجسته‌ترین ابعاد زیست‌شناختی در سورهٔ نحل، بیان اعجاز‌آمیز فرایند فیزیولوژیک تولید شیر در پستانداران است: ﴿مِنْ بَيْنِ فَرْثٍ وَدَمٍ لَبْنَا خَالِصًا سَائِغًا لِّلشَّارِبِينَ﴾ (نحل: ۶۶).

تحلیل آناتومیک نشان می‌دهد که عبارت «مِنْ بَيْنِ» از نظر علمی کاملاً دقیق است؛ زیرا مواد غذایی هضم‌شده در روده (فَرْث) وارد جریان خون (دَم) شده و از طریق مویرگ‌ها به غدد پستان و بافت آلوئولی منتقل می‌گردند. در آنجا، سلول‌های مترشحه با مکانیسم اسمز و فیلتراسیون دقیق، مواد مغذی را جذب کرده و شیری صد در صد خالص، گوارا و عاری از هرگونه آلودگی خونی یا گوارشی تولید می‌کنند (نصیری و نقدی، ۱۳۹۰: ۱۶-۱۸).

از منظر تربیتی، قرآن کریم محصول نهایی این فرایند، یعنی عسل را نه صرفاً یک فرآوردهٔ غذایی، بلکه «شِفَاءً لِّلنَّاسِ» معرفی می‌کند. بدین ترتیب، فعالیت زنبور از مرحلهٔ تولید تا خدمت‌رسانی، در خدمت سلامت و خیر عمومی قرار می‌گیرد.

صورت‌بندی پدیدارشناختی ارزش‌های تربیتی (قِیمُ تَرْبَوِیَّة) در تعاملِ انضباط سازمانی و تقسیم کار تخصصی، بیانگر الگووارگی زیست‌اکولوژیک در تلفیق مسئولیت فردی و منفعت جمعی است. در این باره داریم پداگوژیک، تکاپوی ارگانیک در غایت‌شناسی طبیعت، الگوی استوار برای بهره‌برداری پایدار و غیرتخریبی از منابع طبیعی فراهم می‌سازد که در آن، زیست‌پذیری محیطی بر استثمار غلبه می‌یابد. هماهنگی دیالکتیکی میان تلاش‌آحاد جامعه و مصالح عامه، زمینه را برای تبدیل کار کارآمد به فراآورده‌های درمان‌بخش و خدمت به سلامت انسان مهیا می‌سازد. مسئولیت اخلاقی در صیانت از بهزیستی عمومی و حیات بشری متجلی می‌گردد.

۴. هدهد: استقلال معرفت‌شناختی و تشخیص توحیدی

﴿فَمَكَثَ غَيْرَ بَعِيدٍ فَقَالَ أَحَطْتُ بِمَا لَمْ تُحِطْ بِهِ وَجِئْتُكَ مِنْ سَبَإٍ بَنَاتٍ بَقِينَ﴾ (نمل: ۲۲-۲۸)

هدهد در قرآن کریم، نمونه‌ای ممتاز از استقلال معرفتی و مرجعیت شناختی یک موجود غیرانسانی به‌شمار می‌آید. برخلاف انتظار رایج، این حضرت سلیمان علیه السلام نیست که آموزگار هدهد باشد؛ بلکه هدهد، با اتکا به مشاهدات میدانی و قدرت تحلیل خود، دانشی را عرضه می‌کند که پیامبر صاحب‌حکومت از آن بی‌اطلاع بوده است. جمله «أَحَطْتُ بِمَا لَمْ تُحِطْ بِهِ» به‌روشنی بر وجود نوعی برتری معرفتی موقعیتی دلالت دارد و نشان می‌دهد که توزیع دانش در نظام آفرینش الهی، منحصر به انسان یا صاحبان قدرت نیست (Yasser et al., 2024, p. 635).

گزارش هدهد، صرفاً انتقال اطلاعات جغرافیایی درباره سرزمین سبأ نیست؛ بلکه مشتمل بر تحلیلی الهیاتی و ارزشی نیز هست. او پس از مشاهده وضعیت اعتقادی مردم سبأ، انحراف آنان از توحید و گرایش به خورشیدپرستی را تشخیص داده و آن را با معیارهای توحیدی ارزیابی می‌کند. بدین‌ترتیب، هدهد نه‌تنها ناقل خبر، بلکه مفسر و تحلیل‌گر آن نیز به‌شمار می‌آید.

حضرت سلیمان علیه السلام نیز به‌جای رد گزارش یا استناد به جایگاه پیامبری و سلطنت خویش، صحت آن را مورد بررسی قرار می‌دهد؛ رویکردی که بیانگر پذیرش امکان یادگیری از یک موجود غیرانسانی و احترام به شواهد تجربی است.

نکته مهمی که در پژوهش‌ها نادیده گرفته شده، اثبات «تکلیف‌داری دینی و اخلاقی» هدهد است. سلیمان علیه السلام پیش از شنیدن گزارش هدهد فرمود: ﴿لَأَعَذِّبَنَّكَ عَذَابًا شَدِيدًا أَوْ لَأَذْبَحَنَّهُ أَوْ لِيَأْتِيَنَّكَ بِسُلْطَانٍ مُبِينٍ﴾ (نمل: ۲۱).

در فقه و کلام اسلامی، عقاب، عذاب و مطالبه «سلطان مبین» (دلیل قاطع) منطقاً تنها در صورتی معنا دارد که متوجه موجودی «مکلف، صاحب اختیار و دارای مسئولیت شناختی و رفتاری» باشد. هدهد نه تنها غایب بودن خود را توجیه کرد، بلکه با ارائه تحلیلی عمیق علیه آفتاب پرستی اهل سبأ «أَلَا يَسْجُدُوا لِلَّهِ الَّذِي يُخْرِجُ الْخَبْءَ...»، توحیدشناسی شناختی و تکلیف دینی خود را به اثبات رساند (نصیری و نقدی، ۱۳۸۹).

ارزش های تربیتی مستخرج از آموزه های اصیل معرفتی، منظومه ای جامع برای عقلانیت شناختی و آزاداندیشی دینی ترسیم می کنند. این اصول:

- با تأکید بر «استقلال معرفتی و توزیع دانش در میان تمامی مخلوقات الهی»، انحصارگری علمی را نفی می کنند.

- ضرورت «تحقیق میدانی، مشاهده مستقیم و استناد به شواهد یقینی» را در ارزیابی ادعاها اثبات می سازند.

- در افق الهیاتی، «حساسیت نسبت به توحید و نقد انحراف های اعتقادی»، قطب نمای هستی شناختی انسان را تنظیم می کند.

- «شجاعت در بیان حقیقت پیش قدرت سیاسی»، اخلاق حریت و نقد صریح سلطه را نهادینه می سازد.

- در نهایت، «فروتنی علمی و پذیرش دانش، فارغ از جایگاه گوینده»، ساختارهای استبداد رأی را فرو می پاشد و سعه صدر، شایسته سالاری شناختی و تفکر نقادانه را بر نظام های آموزشی و مدیریتی حاکم می گرداند.

۵. سگ: وفاداری متعالی و هشدار نسبت به انحطاط اخلاقی

حضور سگ در قرآن کریم در دو بافت معنایی کاملاً متفاوت، اما مکمل صورت گرفته است که هر یک حامل پیام تربیتی مستقلی هستند.

نخست، سگ اصحاب کهف در آیات سوره کهف با عبارت «وَكَلَبُهُمْ بِأَسِطٍ ذِرَاعِيهِ بِالْوَصِيدِ» توصیف شده است. همراهی این حیوان با گروهی از مؤمنان، حضور او در یکی از بزرگ ترین معجزات قرآنی و ذکر نامش در متن وحی، نشان می دهد که وفاداری، پاسداری و همراهی با صالحان می تواند جایگاهی ممتاز برای یک حیوان رقم بزند. از این رو، این روایت یکی از مهم ترین شواهد قرآنی بر کرامت وجودی سگ و نفی نگاه تحقیرآمیز مطلق نسبت به این حیوان است (Tlili, 2018; Yasser et al., 2024, p. 638).

در مقابل، آیه ۱۷۶ سوره اعراف با تمثیل «فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ الْكَلْبِ إِنْ تَحْمِلْ عَلَيْهِ يَلْهَثُ أَوْ تَتْرُكْهُ يَلْهَثُ»، وضعیتِ بلغم باعورا را تصویر می‌کند. در اینجا، سگ موضوع نکوهش نیست؛ بلکه رفتار زیاده‌خواهانه و سیری‌ناپذیر انسان، از طریق تشبیه به حالت طبیعی این حیوان، مورد نقد قرار گرفته است. بنابراین، تمثیل متوجه انحطاط اخلاقی انسان است، نه ارزش وجودی سگ (Suherman & Akmaliah, 2025, p. 181).

رویکرد قرآنی با سنت نبوی نیز هماهنگی کامل دارد:

- در منابع معتبر حدیثی، از جمله صحیح بخاری، بخشیده شدن گناهان فردی که سگی تشنه را سیراب کرد، نقل شده است.

- در صحیح مسلم، زنی به سبب گرسنه نگه داشتن گربه‌ای تا مرگ، مستوجب عذاب الهی معرفی شده است.

- افزون بر این، گزارش شده است که پیامبر اکرم ﷺ گربه‌ای به نام «مُعَزَّة» داشتند و لقب صحابی بزرگ، «ابوهریره»، نیز از علاقه و نگهداری او از گربه‌های کوچک گرفته شده است (Fuseini et al., 2017, p. 3).

تحلیل متون قرآنی و روایی نشان می‌دهد که تصویرسازی سگ در وحی الهی بر دو محور مکمل استوار است:

۱. **تکریم وجودی و ستایش وفاداری** در سوره کهف؛ که همراهی با صالحان را عاملی برای کسب کرامت حیوان معرفی می‌کند.

۲. **تمثیل سوره اعراف**؛ که در آن، حالت فیزیولوژیک حیوان صرفاً ابزاری بلاغی برای نقد حرص و انحطاط اخلاقی انسان است، نه تحقیر ذات آن.

این نگاه هرمنوتیک با احادیث صحیح نبوی در پاداش سیراب‌سازی سگ تشنه و کیفر آزار حیوانات کاملاً همسو بوده و اثبات‌کننده وجوب رعایت حقوق، مسئولیت‌پذیری زیستی و تفکیک قاطع میان غریزه طبیعی و تکلیف انسانی است.

علاوه بر وفاداری، قرآن کریم در آیه ۴ سوره مائده، صریحاً به ظرفیت عالی یادگیری علوم اکتسابی در سگ‌های شکاری اشاره دارد: «وَمَا عَلَّمْنَاهُ مِنَ الْجَوَارِحِ مُكَلِّبِينَ تُعَلِّمُونَهُنَّ مِمَّا عَلَّمَكُمُ اللَّهُ».

عبارت «مُكَلِّبِينَ» اثبات می‌کند که حیوانات می‌توانند دانش‌هایی فراتر از غرایز ژنتیکی خود را از طریق آموزش‌های انسانی فراگیرند.

- در تکمیل اخلاق کاربردی، روایات معصومین (علیهم‌السلام) افق‌های شگفت‌انگیزی ارائه می‌دهند:
- امام سجاد (علیه‌السلام) با شتر خود بیست بار به حج رفت و حتی یک تازیانه بر او نزد، و در هنگام مرگ شتر دستور داد او را تدفین کنند تا طعمهٔ سبع نشود.
- در حدیث امام صادق (علیه‌السلام)، فروپاشیدن دیوار خانه به جهت تسویه حساب حقوقی آواز پرندگان، به‌عنوان نهایت حرمت‌داری تعبیر شده است (نصیری و نقدی، ۱۳۸۹).

۶. میکروارگانسیم‌ها و ناقلان بیماری: پشه و مگس

یکم. پشه و جهان میکروسکوپی

در پژوهش‌ها نشان داده شده است که واژه «الْبُؤْسَةُ» در قرآن کریم به‌صورت مؤنث آمده است؛ امری که با یافته‌های حشره‌شناسی جدید دربارهٔ نقش پشه‌های ماده در خون‌خواری و انتقال بیماری‌ها هماهنگی کامل دارد. (Kitota, 2026, pp. 52-53)

از سوی دیگر، تعبیر «فَمَا قُوَّهَا» تنها به موجودات بزرگ‌تر از پشه محدود نمی‌شود؛ بلکه می‌تواند به موجودات کوچک‌تر، از جمله انگل‌ها، کنه‌ها، ویروس‌ها، باکتری‌ها و دیگر زیست‌سامانه‌های وابسته به بدن پشه نیز دلالت داشته باشد. کیتوتا این آیه را در پیوند با آیات ۳ سوره سبأ و ۶۱ سوره یونس تحلیل می‌کند و نقش حرف «مِنْ» را در اشاره به کوچک‌ترین اجزای تشکیل‌دهندهٔ عالم، اعم از ساختارهای سلولی و ذرات بنیادین، برجسته می‌سازد (Kitota, 2026, pp. 51-53).

دوم. مگس و اعجاز زیستی هضم برون‌سلولی

در آیهٔ ۷۳ سوره حج، قرآن کریم می‌فرماید: «وَإِنْ يَسْأَلْهُمْ الذُّبَابُ شَيْئًا لَا يَسْتَنْقِذُوهُ مِنْهُ» تعبیر «لَا يَسْتَنْقِذُوهُ مِنْهُ» با یافته‌های زیست‌شناسی جدید دربارهٔ سازوکار تغذیهٔ مگس کاملاً سازگار است؛ زیرا مگس، پیش از جذب غذا، آن را با آنزیم‌های بزاقی در خارج از بدن تجزیه می‌کند و پس از آغاز این فرایند، بازگرداندن مادهٔ اولیه عملاً ناممکن است (Kitota, 2026, p. 54; Said (Qutb, 1979).

سوم. بهداشت، وضو و کنترل ناقلان بیماری

برخی محققان میان آموزه‌های بهداشتی اسلام و یافته‌های پزشکی جدید پیوند برقرار می‌کنند. به اعتقاد آنان، شست‌وشوی بینی (استنشاق) در وضو، علاوه بر کارکرد عبادی، در کاهش بار میکروبی، ویروسی و باکتریایی دستگاه تنفسی فوقانی نیز نقش مؤثری ایفا می‌کند و از این منظر، می‌تواند بخشی از نظام پیشگیرانه سلامت در آموزه‌های اسلامی تلقی شود (Kitota, 2026, pp. 55-56).

چهارم. تحلیل انتقادی و الگوی بین‌رشته‌ای

تحلیل انتقادی نشان می‌دهد که تطبیق واژه «البُعْضَةُ» با زیست‌شناسی پشه‌های ماده، خوانش میکروسکوپی از «فَمَا فَوْقَهُ»، تبیین مکانیسم هضم برون‌سلولی مگس در «لَا يَسْتَقْدُوهُ مِنْهُ»، و ارزیابی میکروبیولوژیک استنشاق بینی، همگی الگویی بین‌رشته‌ای میان زبان‌شناسی قرآنی، حشره‌شناسی و بهداشت پیشگیرانه شکل می‌دهند. ارجاع به تحقیقات مختلف، خاستگاه نظری متن را بر پایهٔ آنزیم‌شناسی بزاقی، زیست‌سامانه‌های انگلی و حرف «مِنْ» در اشاره به ذرات بنیادین استوار می‌سازد. این رویکرد، ضمن اثبات دقت واژگانی در توصیف پدیده‌ها، پیوندی استوار میان معرفت‌شناسی دینی، مسئولیت اجتماعی، فروتنی علمی و نظام پیشگیری پزشکی در حفظ تعادل اکولوژیک آفرینش برقرار کرده است.

۷. مثل‌های جانوری قرآن و بازتاب رفتار انسان معاصر

مثال‌های جانوری قرآن کریم، فراتر از تمثیل‌های تاریخی، چارچوبی نشانه‌شناختی و آسیب‌شناختی برای تبیین رفتارهای انسان معاصر ارائه می‌دهند (Hidayat et al., 2025):

- پشه (بقره: ۲۶) نماد مصرف‌گرایی، هذونیسیم و غرق‌شدن در لذات زودگذر حیاتی بدون درک لایه‌های عمیق هستی است.
- سگ لَهْلَه‌زننده (اعراف: ۱۷۶) الگوی روان‌شناختی حرص، انباشت بی‌رویه ثروت و عطش سیرناپذیر کاپیتالیسمی را بازنمایی می‌کند.
- انعام و چارپایان (اعراف: ۱۷۹) زیست‌گریزی، تقلید کورکورانه و افول تفکر انتقادی در جامعه توده‌ای را به تصویر می‌کشند.

- عنکبوت (عنکبوت: ۴۱) استعاره‌ای علمی از سست‌پایگی ساختاری شبکه‌های مجازی، پلتفرم‌های دیجیتال و روابط بی‌بنیاد عصر نوین است که بر توهم امنیت استوارند.

- خر کتاب‌کش (جمعه: ۵) تراکم اطلاعات، تورم دانش مدرن و هوش مصنوعی فاقد تعهد اخلاقی و عمل زیسته را نقد می‌کند.

بدین ترتیب، این پارادایم تمثیلی با تطبیق نشانه‌شناختی بر زیست دیوانه‌وار دیجیتال، ماتریالیسم مدرن را بازخوانی کرده و بحران هویت انسان معاصر را تبیین می‌نماید.

علاوه بر ابعاد نمادین و اخلاقی، سنت‌های تکوینی قرآن در پراکندگی و مهاجرت جانوران با متغیرهای جوی، بارش و توپوگرافی کوهستان‌ها پیوند یافته است: ﴿وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ﴾ (بقره: ۱۶۴).

قرآن کریم همچنین در آیه ۱۲۵ سوره انعام، به پدیده فیزیولوژیک «هیپوکسی» و تنگی نفس ناشی از افت فشار اسمزی اکسیژن در ارتفاعات بالا اشاره می‌کند: ﴿يَجْعَلُ صَدْرَهُ صَيِّقًا حَرَجًا كَأَنَّمَا يَصَّعَّدُ فِي السَّمَاءِ﴾

این تعبیر، بر مکانیسم‌های انطباق تنفسی جانوران و پرندگان در ارتفاعات گواهی می‌دهد (نصیری و نقدی، ۱۳۹۰: ۱۲-۱۶، ۲۰).

در مجموع، قرآن کریم با ارائه تمثیل‌های جانوری در دو سطح نشانه‌شناختی (فردی و اجتماعی) و تکوینی (زیست‌محیطی و فیزیولوژیک)، افقی دوگانه را ترسیم می‌کند که هم‌زمان به نقد مدرنیته و تبیین قوانین طبیعی آفرینش می‌پردازد؛ رویکردی که ظرفیت بالای این متن وحیانی را برای گفت‌وگو با علوم انسانی و طبیعی معاصر به نمایش می‌گذارد.

۸. قورباغه، شتر ماده و نهنگ

سه الگوی زیست‌تولوژیک و حقوقی جانوران در قرآن، به مثابه شاخص‌های زیست‌محیطی و نظام تکوینی تبیین می‌شوند. نخست، قورباغه (الضفدع) در سوره اعراف (آیه ۱۳۳) از سطح سپاه گسست‌ناپذیر الهی فراتر رفته و طبق تحلیل سهیرمان و اکمالیه (۲۰۲۵) و رحادیان (۲۰۲۲)، به‌عنوان شاخص زیستی سلامت اکوسیستم و نماد دگردیسی تعالی‌بخش ذهن معرفی می‌شود. دوم، ناقه صالح (آیه ۱۵۵ سوره شعراء) بر پایه نظریات تللی (۲۰۱۲) و یاسر (۲۰۲۴)، شریعت آب حیوانات و بوم‌شناسی حقوقی اسلامی را بنیان می‌نهد؛ به‌گونه‌ای که در آن، سلب حق حیوان،

جرمی تمدنی با پیامد انهدام کیهانی تلقی می‌شود. سوم، نهنگ یونس (آیه ۱۴۲ سوره صافات) مطابق با آراء طباطبایی (۱۹۷۴) و ابن‌کثیر (۱۹۹۹)، نه بلعنده‌ای ویرانگر، بلکه محراب خلوت معنوی و نماد رام‌سازی کامل حیات اقیانوسی تحت امر تکوینی است. در نهایت، بررسی این مدخل تک‌سم‌سانان، ضرورت تلفیق رفتارشناسی و تفسیر هرمنوتیک را برای بازخوانی نقش زیست‌شناختی، کارکردی و ارتباطی جانوران در منظومه معرفتی قرآن، به‌خوبی اثبات می‌سازد.

۹. حیوانات سواری و رفتارشناسی: اسب‌ها، الاغ‌ها، و قاطر‌ها در تفسیر قرآن و زیست‌شناسی

تحلیل میان‌رشته‌ای تک‌سم‌سانان در قرآن بر هم‌پوشانی نصوص وحیانی با زیست‌شناسی تکاملی، ژنتیک و رفتارشناسی جانوری استوار است. در سوره نحل (آیه ۸)، طبقه‌بندی الخیل (اسب)، البغال (قاطر) و الحمیر (الاغ) با ریخت‌شناسی کارکردی و ژنتیک کروموزومی انطباق دارد: اسب (۶۴ کروموزوم) با چابکی عضلانی، نماد پرستیز و دفاع است؛ الاغ (۶۲ کروموزوم) با تحمل بالای تنش کم‌آبی، بازدهی باربری بومی دارد؛ و قاطر (۶۳ کروموزوم) به‌عنوان هیبرید عقیم میان‌گونه‌ای، هیبریدیسمی کارآمد با استقامتی مضاعف را نشان می‌دهد. پیوند کارکرد (لِتَزْكُوْهُنَّ) با ارزش زیبایی‌شناختی (زینة)، بازتاب‌دهنده جایگاه جامعه‌شناختی آن‌هاست. در سوره مدثر (آیه ۵۰)، استعاره «حُمْرٌ مُّسْتَفِرَّةٌ فَزَتْ مِنْ قَسْوَةٍ»، رفتارشناسی رمیدن الاغ‌های وحشی را تبیین می‌کند؛ جایی که تحریک سیستم عصبی سمپاتیک و ترشح هورمون‌های استرس بر اثر مواجهه با شکارچی، پاسخ‌گریز شتاب‌زده و فاقد ارزیابی عقلانی ایجاد می‌کند که نمادی از گریز روان‌شناختی انسان از حقیقت اخلاقی است. نهایتاً در سوره لقمان (آیه ۱۹)، تحلیل صوت‌شناسی زیستی نشان می‌دهد که عرعر الاغ (أَنْكَرُ الْأَصْوَاتِ) ناشی از ارتعاشات شدید تنفسی با دسیبل بالا در مجرای فوقانی برای ارتباطات کم‌تراکم بیابانی است؛ معادل‌سازی این الگوی صوتی ناهنجار در تعاملات انسانی، پیونددهنده زیست‌شناسی صدا با اخلاق ارتباطات و الزام به اعتدال صوتی (أَدَبُ الْكَلَامِ) محسوب می‌گردد.

۱۰. پرندگان نمادین و زیبایی‌شناسی پرندگان در خوشنویسی اسلامی و تفسیر عرفانی

تحلیل متون مقدس و نمادشناسی بصری هنر اسلامی نشان می‌دهد که بازنمایی پرندگان در هنر خوشنویسی تصویری - به‌ویژه در فرم «پرندۀ بسم‌الله» - پیوندی بنیادین و ساختاری میان جهان‌شناسی قرآنی (آیات ۱ سوره تغابن، ۲۰ سوره نمل و ۱۰ سوره سبأ) و عرفان تمثیلی اسلامی

برقرار می‌سازد. چنان‌که افضل طوسی و جلالیان فرد (۲۰۱۶) و سهیرمان و اکمالیه (۲۰۲۵) تبیین نموده‌اند، تنوع جانورشناختی پرندگان - از لک‌لک مراقبه‌گر و شاهین سدره‌نشین تا خروس مؤذن، طاووس قدسی، کبوتر ذاکر و هدهد مرشد - منطبق بر سیر عرفانی «قفس جسد» و تجلی تسبیح تکوینی ذرات جهان است.

این خوشنویسی‌های جانورشناختی، متن مقدس را از یک آرایه دیداری ساده به آیکونوگرافی پویای عروج معنوی مبدل می‌سازند که در آن، هندسه حروف و فرم اندام پرنده بر یکدیگر منطبق می‌شوند. در این میان، سنت زیست‌شناسی غایت‌شناختی جاحظ و قزوینی، با سنتز میان مشاهده طبیعی و تأویل کلامی، رفتار غریزی و زیبایی‌شناسی پرندگان را ناظر بر حکمت الهی و نظم غایی آفرینش تفسیر می‌کند؛ فرآیندی که در آن، خوشنویسی تصویری نه تزئین، بلکه خوانشی الهیاتی - عرفانی از نظام آفرینش و سیر صعودی روح از کثرت مادی به وحدت قدسی را تجسم می‌بخشد و پیوند ناگسستنی میان زبان، فرم بصری و زیست‌شناسی عرفانی در تمدن اسلامی را اثبات می‌نماید. برای پاسخ قاطع به کسانی که کلام حیوانات در قرآن را صرفاً تمثیل می‌دانند، پژوهش‌های آزمایشگاهی زیست‌شناسان معاصر، ادعای قرآن را به‌روشنی تأیید کرده است:

۱. شامپانزه واشو: پژوهشگران به او زبان اشاره آموختند. واشو نه تنها بیش از ۲۵۰ واژه آموخت، بلکه دست به «واژه‌سازی انتزاعی» زد؛ مثلاً هنگام دیدن مرغابی روی آب، چون واژه‌ای بوم‌آورد نداشت، ترکیبی نو ساخت: «آب + پرنده».

۲. میمون‌های وروت: این میمون‌ها دارای واژگان صوتی طبقه‌بندی‌شده هستند و برای خطرات مختلف، هشدارهای کاملاً متمایزی صادر می‌کنند: صدایی ویژه برای مار، صدایی متضاد برای عقاب، و صدایی دیگر برای پلنگ.

۳. تنوع لهجه در پرندگان: تحقیقات الیزابت دربری اثبات کرد که پرندگان دارای لهجه‌های منطقه‌ای متغیری هستند که با شرایط محیطی و جغرافیایی تکامل می‌یابد.

این شواهد تجربی، به‌روشنی بر صراحت آیات قرآنی درباره ﴿عَلِمْنَا مَنْطِقَ الطَّيْرِ﴾ (نمل: ۱۶) و زبان جانوران صحه می‌گذارند (نصیری و نقدی، ۱۳۸۹).

۱۱. زیست‌شناسی غایت‌شناختی و جانورشناسی کلاسیک اسلامی

چارچوب معرفت‌شناختی زیست‌شناسی غایت‌شناختی و جانورشناسی کلاسیک اسلامی، با محوریت یگانگی الهی، طبیعت را نه به مثابه ماده‌ای صرف جهت بهره‌برداری ابزاری، بلکه به عنوان منظومه‌ای سرشار از نشانه‌های الهی (آیات) و حکمت ربانی تبیین می‌نماید (مشتاق و رافع، ۲۰۲۴؛ نصر، ۱۹۶۸؛ بکر، ۱۹۹۱).

در این پارادایم، کاوش‌های تجربی متفکرانی چون جاحظ در کتاب‌الحيوان و قزوينی در عجائب‌المخلوقات، پیش‌درآمدی بنیادین بر اصول زیستی مدرن محسوب می‌شوند؛ چنان‌که جاحظ، قرن‌ها پیش از لویی پاستور، اصل زایش‌زایی زیستی (یعنی پدیدآمدن موجودات زنده صرفاً از زنده) را تدوین کرده و ساختارهای رفتاری پیچیده در مورچگان و گرگ‌ها را واکاوی نمود. همچنین متون کلاسیک اسلامی، با درک دقیق زنبورهای کارگر و تولید زنبورهای نر از تخم‌های بارور نشده، پدیده بکرزایی در بال‌غشائیان را پیش‌بینی کرده و در حوزه آناتومی تخصصی، فقدان کیسه صفر در شتران و علم فیزیولوژی اسب را مستند ساختند (مشتاق و رافع، ۲۰۲۴؛ هیتی، ۱۹۳۷).

هم‌زمان، مطالعات گیاه‌شناسی دارویی بیرونی و غافقی بر روی گیاهان قرآنی نظیر خرما، زیتون و مسواک، شیوه‌های گرده‌افشانی مصنوعی و استخراج روغن‌های اساسی را تثبیت کرد. در نهایت، رویکرد نشانه‌شناختی بارتز در تحلیل روایت قرآنی میمون (الْقِرْدَةُ)، ابعاد انحطاط اخلاقی و مناقشات تفسیری را تبیین می‌سازد.

این هم‌پوشانی تجربی-معرفتی، اثبات می‌کند که در تمدن اسلامی، روش‌شناسی تجربی دقیق و حرمت معنوی طبیعت در یک وحدت ارگانیکی، موجب تکامل هم‌زمان شناخت متون مقدس و پدیده‌های طبیعی گردیده‌اند.

۱۲. میمون در روایت قرآنی

تحلیل نشانه‌شناختی رولان بارت در تطبیق بر کاربردهای قرآنی واژه «قِرْدَة» (بقره: ۶۵، مائده: ۶۰، اعراف: ۱۶۶)، برهم‌کنش دقیق دلالت‌های صریح و ضمنی را در تبیین سازوکار مسخ آشکار می‌سازد. در سطح زبانی اولیه، دالّ «میمون» به موجودی نخستین و غیرعاقل اشارت دارد؛ اما در سطح اسطوره‌شناختی ثانویه، این دال به نماد الهی انحطاط اخلاقی، مسخ هویتی و افلاس معنوی ناشی از «حیلت شرعی» (نیرنگ قانونی اصحاب سبت) دگرگون می‌شود.

مناقشه دیرین تفسیری میان گرایش لفظی انگار (ابن کثیر) با تأکید بر مسخ فیزیکی و عقیم‌سازی جسمانی، و دیدگاه تمثیلی انگار (مجاهد بن جبر، طبری و سید قطب) با محوریت «تَحْوُلِ قُلُوب» و انحطاط باطنی،

نشان‌دهنده عمق روش‌شناختی در درک مجاز قرآنی است.

انتخاب هوشمندانه میمون - به دلیل نزدیک‌ترین شباهت ریخت‌شناختی به انسان - آینه‌ای پیامبرانه در برابر تزویر ساختاری قرار می‌دهد: آنگاه که انسان با عقلانیت ابزاری و دورزدن شریعت، پیمان الهی را می‌شکند، پوسته ظاهری انسانی‌اش باقی می‌ماند، اما گوهر اخلاقی‌اش به نازل‌ترین سطوح غریزی تنزل می‌یابد.

بنابراین، روایت قرآنی «قِرْدَةً خَاسِئِينَ» فراتر از یک رویداد تاریخی محلی، اسطوره‌ای معرفت‌شناختی و هشدار تربیتی علیه ریاکاری نهادینه‌شده است. رویکرد دیجیتالی، با تلفیق داده‌های زیست‌شناختی و تحلیل‌های نشانه‌شناختی مدرن، این آیات را به عنوان هشدارهای کونی و اخلاقی جاویدان جهت بازخوانی انحطاط انسانی در مواجهه با قوانین الهی تثبیت می‌نماید.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با بهره‌گیری از رویکردی میان‌رشته‌ای و با تکیه بر تحلیل‌های معناشناختی، هرمنوتیکی، نشانه‌شناختی و زیست‌شناختی، نشان داد که قرآن کریم، در تقابل با گفتمان انسان‌محور مدرن، منظومه معرفتی بدیلی را ترسیم می‌کند که در آن، جانوران از کرامت ذاتی وجودی، مرجعیت آموزشی و تقدم معرفت‌شناختی بر انسان برخوردارند.

بازخوانی الگوهای ده‌گانه جانوری (کلاغ، مورچه، زنبور عسل، هدهد، سگ، پشه، مگس، عنکبوت، حمار و میمون) نشان داد که این موجودات، نه تنها در سطوح نمادین و تمثیلی، بلکه در عرصه‌های عینی تاریخ بشر - از آموزش نخستین آیین تدفین تا مدیریت بحران، درمان‌گری، نقد قدرت و هشدار اخلاقی - نقش‌آفرینی کرده‌اند. همچنین، تحلیل حشرات و میکروارگانیسم‌ها، دقت وازگانی قرآن را در هماهنگی با یافته‌های نوین آنزیم‌شناسی، میکروبیولوژی و بهداشت پیشگیرانه به اثبات رساند.

در سطح کلان، قرآن کریم با معرفی حیوانات به عنوان «أُمَّمٌ أَمْثَالُكُمْ»، نه تنها مرزهای گونه‌پرستانه را فرو می‌ریزد، بلکه مفهوم «خلافت» را از سلطه‌گری استثمارگرانه به سرپرستی

خداسالارانه، مسئولیت اخلاقی و عدالت بین گونه‌ای بازتعریف می‌کند. این بازتعریف، با سنت نبوی و سیره معصومین (علیهم‌السلام) در پاسداشت حقوق حیوانات هماهنگ بوده و نهادهای حقوقی-وقف زیستی نظیر «جَمی» و «وَقْفُ الْبَیْتَةِ» را احیا می‌نماید.

در نهایت، چارچوب ارائه‌شده در این پژوهش، ضمن همسویی با اعلامیه جهانی حقوق حیوانات یونسکو، الگویی عملیاتی برای گذار از بحران‌های اکولوژیک معاصر از رهگذر تواضع شناختی، بازگشت به حکمت تکوینی و نهادینه‌سازی فقه بین‌گونه‌ای ارائه می‌دهد و افق نوینی برای اخلاق زیست‌محیطی، الهیات عملی و علوم انسانی محیطی می‌گشاید.

منابع

- ابن کثیر، إسماعیل بن عمر، تفسیر القرآن العظیم، تحقیق سامی بن محمد السلامة، ۸ جلد، ریاض: دار طيبة، ۱۹۹۹م.
- ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، ۱۵ جلد، بیروت: دار صادر، ۱۹۹۰م.
- بغوی، ابو محمد الحسین بن مسعود، معالم التنزیل فی تفسیر القرآن، ۸ جلد، ریاض: دار طيبة، ۱۹۹۷م.
- رازی، فخرالدین، التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)، ۳۲ جلد، بیروت: دار الفکر، ۱۹۸۱م.
- زمخشری، جارالله محمود بن عمر، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل، ۶ جلد، ریاض: مکتبة العیکان، ۱۹۸۷م.
- طباطبائی، سید محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ۲۰ جلد، بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، ۱۹۷۴م.
- طبری، محمد بن جریر، جامع البیان عن تأویل آی القرآن، تحقیق عبدالله بن عبدالمحسن التركي، ۲۴ جلد، قاهره: دار هجر، ۲۰۰۰م.
- قرطبی، ابو عبدالله محمد بن احمد، الجامع لأحكام القرآن، تحقیق عبدالله بن عبدالمحسن التركي، ۲۴ جلد، بیروت: مؤسسة الرسالة، ۲۰۰۶م.
- قطب، سید، فی ظلال القرآن، ۶ جلد، بیروت/قاهره: دار الشروق، ۱۹۷۹م.
- میرحسینی نیری، سید ابوالقاسم و فرهانیان، معصومه، بررسی فقهی و حقوقی بهره‌برداری از حیوانات در روایات قرآنی و سنت نبوی، مجله تخصصی فقه و حقوق اسلامی، شماره ۲، ۱۸۰-۱۹۵، ۱۳۹۸ش.
- نصیری، علی و نقدی، محمد رضا، نظریه‌پردازی‌های علمی در دنیای حیوانات بر اساس آموزه‌های قرآنی، دوفصلنامه تخصصی قرآن و علم، سال چهارم، شماره ۶، ۴۵-۷۵، ۱۳۹۰ش.

References

- Afzaltousi, E. & Jalalianfard, N., Influence of Religion on Symbolic Birds in Islamic Calligraphy, Archive of SID, 1-9, 2016.
- Akrom, M. & Rhain, M.T., Kepemimpinan Ratu Semut (Malkat al-Naml) dalam Al-Qur'an: Analisis QS. An-Naml: 18, Jurnal Ilmu Al-Qur'an dan Hadits, 6(2): 1385-1394, 2023.

- Amanullah, M., Animal Ethics: An Islamic Perspective, International Journal on Quranic Research, 2(2): 57-66, 2012.
- Bibi, A., Bibi, Y., SubeKhan, S., Nisa, S., Maryam, A., Qayyum, A. & Chung, G., Compilation of Animals Mentioned in the Holy Quran, Ethnobotany Research and Applications, 28(12): 1-35, 2024.
- Chittick, W.C., The Self-Disclosure of God: Principles of Ibn al-'Arabi's Cosmology, State University of New York Press, 1998.
- Derrida, J., The Animal That Therefore I Am (M.-L. Mallet, Ed.; D. Wills, Trans.), Fordham University Press, 2008.
- Farah, L. & Rahimullah, Animal and Birds Imagery in Poetry and the Qur'an: A Semantic Study, Journal of Islamic & Religious Studies, 6(2): 73-92, 2021.
- Fatah, A. & Taufiq, I., Environmental Interpretation: Hermeneutic Analysis of the Interpretation of Anthropocentric Verses in Al-Qur'an, Jurnal Ushuluddin, 27(2): 191-208, 2019.
- Foltz, R.C., Animals in Islamic Tradition and Muslim Cultures, Oneworld Publications, 2006.
- Furber, M., Rights and Duties Pertaining to Kept Animals: A Case Study in Islamic Law and Ethics, Tabah Papers Series No. 9, Tabah Foundation, 2015.
- Fuseini, A., Wotton, S.B., Hadley, P.J. & Knowles, T.G., The Perception and Practice of Halal Slaughter in the UK and Its Implications for Animal Welfare, Veterinary Record Open, 4(1): e000212, 1-8, 2017.
- Hidayat, F., Elhady, A. & Faizin, K., Animals as Parables in the Qur'an in the Context of Human Behavior in the Modern Era, The Eastasouth Journal of Social Science and Humanities, 3(1): 170-177, 2025.
- Islam, M.N. & Islam, M.S., Human-Animal Relationship: Understanding Animal Rights in the Islamic Ecological Paradigm, Journal for the Study of Religions and Ideologies, 14(41): 96-126, 2015.
- Kamala, A.E. & Falach, G., The Ape in Qur'an (Mythological Review of Roland Barthes), International Journal of Arts and Social Science, 3(4): 478-488, 2020.
- Khalid, F.M., Qur'an Creation & Conservation: An Introduction to the Ethical Foundations of Islamic Environmentalism, Islamic Foundation for Ecology and Environmental Sciences (IFEES), 2002.
- Khan, M., [Review of the book Animals in Islamic Tradition and Muslim Cultures, by R.M. Foltz], The American Journal of Islamic Social Sciences, 24(2): 126-128, 2007.

- Kitota, A.M., Unravelling the Mysteries of Microorganisms in the Qur'an, MAQOLAT: Journal of Islamic Studies, 4(1): 46-59, 2026.
- Krippendorff, K., Content Analysis: An Introduction to Its Methodology (4th ed.), Sage Publications, 2018.
- Mohamed Ali, M.A. & Nadwi, S.A.S., Understanding Qur'anic Examples of Living Beings in Contemporary Times: An Analytical Study, Arima Nokku, 19(3): 290-292, 2025.
- Montgomery, J.E., [Review of the book Animals in the Qur'an, by S. Tlili], Journal of Qur'anic Studies, 19(3): 131-136, 2017.
- Mubarok, M.Z., Fadhil, Z.M., Fajriansyah, N., At Taqi, F. & Nurrohim, A., Kartu Ajaib Qur'ani: Media pembelajaran hewan dalam Al-Qur'an untuk siswa Madrasah Ibtidaiyah, Jurnal Miftahul Ilmi: Jurnal Pendidikan Agama Islam, 3(1): 58-67, 2026.
- Mushtaq, K. & Rafeh, A., Factual Study of Qur'anic Fauna and Flora, Tanazur, 5(2): 430-459, 2024.
- Naderi, M.M., Sarvari, A., Milanifar, A., Boroujeni, S.B. & Akhondi, M.M., Regulations and Ethical Considerations in Animal Experiments: International Laws and Islamic Perspectives, Avicenna Journal of Medical Biotechnology, 4(3): 114-120, 2012.
- Naik, Z., Qur'an and Modern Science: Compatible or Incompatible?, Islamic Research Foundation (IRF), 2012.
- Nasr, S.H., Religion and the Order of Nature, Oxford University Press, 1996.
- Ozdemir, I., Towards an Understanding of Environmental Ethics from a Qur'anic Perspective, In R.C. Foltz, F.M. Denny & A. Baharuddin (Eds.), Islam and Ecology: A Bestowed Trust, 1-37, Harvard University Press, 2003.
- Payen, N., The Representation of Animals in the Qur'an and the Mufaḍḍaliyyāt, Journal of Qur'anic Studies, 23(2): 112-158, 2021.
- Rahmatunnaimah, Pratiwi, B. & Dasuki, A., Hewan tunggang dalam perspektif Qur'ani dan ilmu biologi: Tafsir saintifik QS. An-Nahl: 8, Al-Mudatsir: 50, dan Luqman: 19, Kalamizu: Jurnal Sains, Sosial, dan Studi Agama, 2(4): 734-748, 2026.
- Regan, T., The Case for Animal Rights, University of California Press, 1983.
- Rohadian, A.R., Keanekaragaman jenis Ordo Anura pada beberapa habitat di kawasan hutan pendidikan Palak Siring Kemumu Kabupaten Bengkulu Utara, Journal of Global Forest and Environmental Science, 2(1): 9-16, 2022.

- Romadhaniati, D., Zulfan, I.M., Maulana, M.R. & Nugraha, A.L., Animism in the Perspective of the Qur'an, *Journal of Islamic Recitation*, 11(2): 1-12, 2022.
- Safitri, D., Asy'ari, M. & Hidayat, A., Konsep manusia sebagai khalifah fi al-ardh dalam Al-Qur'an dan implikasinya terhadap etika lingkungan, *Jurnal Studi Islam dan Qur'an*, 12(2): 210-225, 2018.
- Singer, P., *Animal Liberation*, Random House, 1975.
- Suherman, H. & Akmaliyah, A., Semantic Studies: Animals in the Qur'an and Their Educational Values, *Ukazh: Journal of Arabic Studies*, 6(1): 168-185, 2025.
- Tlili, S., *Animals in the Quran*, Cambridge University Press, 2012.
- Tlili, S., Qur'anic Creation: Anthropocentric Readings and Ecocentric Possibilities, In G. Archer, M.M. Dakake & D.A. Madigan (Eds.), *The Routledge Companion to the Qur'an*, 135-144, Routledge, 2022.
- Tlili, S., The Canine Companion of the Cave: The Place of the Dog in Qur'anic Taxonomy, *Journal of Islamic and Muslim Studies*, 3(2): 43-60, 2018.
- Tlili, S., The Meaning of the Qur'anic Word 'Dābba': 'Animals' or 'Nonhuman Animals'?, *Journal of Qur'anic Studies*, 12(1-2): 167-187, 2010.
- Waldau, P., *The Specter of Speciesism: Buddhist and Christian Views of Animals*, Oxford University Press, 2002.
- Yasser, M., Putra, A. & Qardlawi, M.Y., Animal Rights in Islam: Sarra Tlili's Criticism of the Anthropocentric Reading of the Qur'an, *Al Quds: Jurnal Studi Alquran dan Hadis*, 8(3): 623-642, 2024.
- Yusof, F.M., Din, M.M., Zainal, A., Tasir, Z., Rosman, A.S., Nizar, T.J. & Mohamad, A.M., E-Tafseer: Plants and Animals from Al-Qur'an, In *Proceedings of HKACT 2014*, 1-12, Amman, Jordan, 2014

References

- Afzaltousi, E., & Jalalianfard, N. (2016). Influence of religion on symbolic birds in Islamic calligraphy. *Archive of SID*, 1–9.
- Akrom, M., & Rhain, M. T. (2023). Kepemimpinan Ratu Semut (Malkat al-Naml) dalam Al-Qur'an: Analisis QS. An-Naml: 18. *Jurnal Ilmu Al-Qur'an dan Hadits*, 6(2), 1385–1394.
- Amanullah, M. (2012). Animal ethics: An Islamic perspective. *International Journal on Quranic Research*, 2(2), 57–66.
- Baghawī, Abū Muḥammad al-Ḥusayn ibn Mas'ūd. (1997). *Ma'ālim al-Tanzīl fī Tafsīr al-Qur'ān* (Landmarks of Revelation in the Interpretation of the Qur'ān), 8 vols. Riyadh: Dār Ṭayyibah.
- Bibi, A., Bibi, Y., SubeKhan, S., Nisa, S., Maryam, A., Qayyum, A., & Chung, G. (2024). Compilation of animals mentioned in the Holy Quran. *Ethnobotany Research and Applications*, 28(12), 1–35.
- Chittick, W. C. (1998). *The Self-Disclosure of God: Principles of Ibn al-'Arabi's Cosmology*. State University of New York Press.
- Derrida, J. (2008). *The Animal That Therefore I Am* (M.-L. Mallet, Ed.; D. Wills, Trans.). Fordham University Press.
- Farah, L., & Rahimullah. (2021). Animal and birds imagery in poetry and the Qur'an: A semantic study. *Journal of Islamic & Religious Studies*, 6(2), 73–92. <https://doi.org/10.36476/JIRS.6:2.12.2021.04>
- Fatah, A., & Taufiq, I. (2019). Environmental interpretation: Hermeneutic analysis of the interpretation of anthropocentric verses in Al-Qur'an. *Jurnal Ushuluddin*, 27(2), 191–208. <https://doi.org/10.24014/Jush.v27i2.6409>
- Foltz, R. C. (2006). *Animals in Islamic Tradition and Muslim Cultures*. Oneworld Publications.
- Furber, M. (2015). Rights and duties pertaining to kept animals: A case study in Islamic law and ethics (Tabah Papers Series No. 9). Tabah Foundation.
- Fuseini, A., Wotton, S. B., Hadley, P. J., & Knowles, T. G. (2017). The perception and practice of halal slaughter in the UK and its implications for animal welfare. *Veterinary Record Open*, 4(1), e000212, 1–8. <https://doi.org/10.1136/vetreco-2017-000212>

- Hidayat, F., Elhady, A., & Faizin, K. (2025). Animals as parables in the Qur'an in the context of human behavior in the modern era. *The Eastasouth Journal of Social Science and Humanities*, 3(1), 170–177. <https://doi.org/10.58812/esssh.v3i01>
- Ibn Kathīr, Ismā'īl ibn 'Umar. (1999). *Tafsīr al-Qur'ān al-'Azīm* (Interpretation of the Holy Qur'ān), ed. Sāmī ibn Muḥammad al-Salāmah, 8 vols. Riyadh: Dār Ṭayyibah.
- Ibn Manẓūr, Muḥammad ibn Mukarram. (1990). *Lisān al-'Arab* (The Arabic Language), 15 vols. Beirut: Dār Ṣādir.
- Islam, M. N., & Islam, M. S. (2015). Human-animal relationship: Understanding animal rights in the Islamic Ecological Paradigm. *Journal for the Study of Religions and Ideologies*, 14(41), 96–126.
- Kamala, A. E., & Falach, G. (2020). The ape in Qur'an (Mythological review of Roland Barthes). *International Journal of Arts and Social Science*, 3(4), 478–488.
- Khalid, F. M. (2002). Qur'an creation & conservation: An introduction to the ethical foundations of Islamic environmentalism. Islamic Foundation for Ecology and Environmental Sciences (IFEES).
- Khan, M. (2007). [Review of the book *Animals in Islamic Tradition and Muslim Cultures*, by R. M. Foltz]. *The American Journal of Islamic Social Sciences*, 24(2), 126–128.
- Kitota, A. M. (2026). Unravelling the mysteries of microorganisms in the Qur'an. *MAQOLAT: Journal of Islamic Studies*, 4(1), 46–59. <https://doi.org/10.58355/maqolat.v4i1.219>
- Krippendorff, K. (2018). *Content Analysis: An Introduction to Its Methodology* (4th ed.). Sage Publications.
- Mīr Ḥusaynī-Nīrī, Sayyid Abū al-Qāsim, and Ma'šūmah Farhāniyān. (1398 SH [2019 CE]). "A Jurisprudential and Legal Study of the Utilization of Animals in Qur'ānic Narrations and the Prophetic Sunnah." *Specialized Journal of Islamic Jurisprudence and Law*, no. 2, 180–195.
- Mohamed Ali, M. A., & Nadwi, S. A. S. (2025). Understanding Qur'anic examples of living beings in contemporary times: An analytical study. *Arima Nokku*, 19(3), 290–292.

- Montgomery, J. E. (2017). [Review of the book *Animals in the Qur'an*, by S. Tlili]. *Journal of Qur'anic Studies*, 19(3), 131–136. <https://doi.org/10.3366/jqs.2017.0272>
- Mubarok, M. Z., Fadhil, Z. M., Fajriansyah, N., At Taqi, F., & Nurrohim, A. (2026). *Kartu Ajaib Qur'ani: Media pembelajaran hewan dalam Al-Qur'an untuk siswa Madrasah Ibtidaiyah*. *Jurnal Miftahul Ilmi: Jurnal Pendidikan Agama Islam*, 3(1), 58–67. <https://doi.org/10.59841/miftahulilmi.v3i1.365>
- Mushtaq, K., & Rafeh, A. (2024). Factual study of Qur'anic fauna and flora. *Tanazur*, 5(2), 430–459.
- Naderi, M. M., Sarvari, A., Milanifar, A., Boroujeni, S. B., & Akhondi, M. M. (2012). Regulations and ethical considerations in animal experiments: International laws and Islamic perspectives. *Avicenna Journal of Medical Biotechnology*, 4(3), 114–120.
- Naik, Z. (2012). *Qur'an and modern science: Compatible or incompatible?* Islamic Research Foundation (IRF).
- Nasīrī, 'Alī, and Muḥammad Riḍā Naqdī. (1390 SH [2011 CE]). "Scientific Theorizing in the Animal World Based on Qur'ānic Teachings." *Specialized Biannual Journal of the Qur'ān and Science*, 4(6), 45–75.
- Nasr, S. H. (1996). *Religion and the Order of Nature*. Oxford University Press.
- Ozdemir, I. (2003). Towards an understanding of environmental ethics from a Qur'anic perspective. In R. C. Foltz, F. M. Denny, & A. Baharuddin (Eds.), *Islam and Ecology: A Bestowed Trust* (pp. 1–37). Harvard University Press.
- Payen, N. (2021). The representation of animals in the Qur'an and the Mufaḍḍaliyyāt. *Journal of Qur'anic Studies*, 23(2), 112–158. <https://doi.org/10.3366/jqs.2021.0467>
- Qurṭubī, Abū 'Abd Allāh Muḥammad ibn Aḥmad. (2006). *al-Jāmi' li-Aḥkām al-Qur'ān* (The Compendium of the Rulings of the Qur'ān), ed. 'Abd Allāh ibn 'Abd al-Muḥsin al-Turkī, 24 vols. Beirut: Mu'assasat al-Risālah.
- Quṭb, Sayyid. (1979). *Fī Zilāl al-Qur'ān* (In the Shade of the Qur'ān), 6 vols. Beirut/Cairo: Dār al-Shurūq.

- Rahmatunnaimah, Pratiwi, B., & Dasuki, A. (2026). Hewan tunggang dalam perspektif Qur'ani dan ilmu biologi: Tafsir saintifik QS. An-Nahl: 8, Al-Mudatsir: 50, dan Luqman: 19. *Kalamizu: Jurnal Sains, Sosial, dan Studi Agama*, 2(4), 734–748.
- Rāzī, Fakhr al-Dīn. (1981). *al-Tafsīr al-Kabīr (Mafātīḥ al-Ghayb) (The Great Commentary [Keys to the Unseen])*, 32 vols. Beirut: Dār al-Fikr.
- Regan, T. (1983). *The Case for Animal Rights*. University of California Press.
- Rohadian, A. R. (2022). Keanekaragaman jenis Ordo Anura pada beberapa habitat di kawasan hutan pendidikan Palak Siring Kemumu Kabupaten Bengkulu Utara. *Journal of Global Forest and Environmental Science*, 2(1), 9–16.
- Romadhaniati, D., Zulfan, I. M., Maulana, M. R., & Nugraha, A. L. (2022). Animism in the perspective of the Qur'an. *Journal of Islamic Recitation*, 11(2), 1–12.
- Safitri, D., Asy'ari, M., & Hidayat, A. (2018). Konsep manusia sebagai khalifah fi al-ardh dalam Al-Qur'an dan implikasinya terhadap etika lingkungan. *Jurnal Studi Islam dan Qur'an*, 12(2), 210–225.
- Singer, P. (1975). *Animal Liberation*. Random House.
- Suherman, H., & Akmaliah, A. (2025). Semantic studies: Animals in the Qur'an and their educational values. *Ukazh: Journal of Arabic Studies*, 6(1), 168–185. <https://doi.org/10.37274/ukazh.v6i1.262>
- Ṭabarī, Muḥammad ibn Jarīr. (2000). *Jāmi' al-Bayān 'an Ta'wīl Āy al-Qur'ān (The Comprehensive Exposition of the Interpretation of the Verses of the Qur'ān)*, ed. 'Abd Allāh ibn 'Abd al-Muḥsin al-Turkī, 24 vols. Cairo: Dār Hijr.
- Ṭabāṭabā'ī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn. (1974). *al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur'ān (The Balance in the Interpretation of the Qur'ān)*, 20 vols. Beirut: Mu'assasat al-A'lamī li-al-Maṭbū'āt.
- Tlili, S. (2010). The meaning of the Qur'anic word 'dābba': 'Animals' or 'nonhuman animals'?. *Journal of Qur'anic Studies*, 12(1-2), 167–187. <https://doi.org/10.3366/E1465359110001002>
- Tlili, S. (2012). *Animals in the Quran*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139013239>

- Tlili, S. (2018). The canine companion of the cave: The place of the dog in Qur'anic taxonomy. *Journal of Islamic and Muslim Studies*, 3(2), 43–60. <https://doi.org/10.2979/jims.3.2.04>
- Tlili, S. (2022). Qur'anic creation: Anthropocentric readings and ecocentric possibilities. In G. Archer, M. M. Dakake, & D. A. Madigan (Eds.), *The Routledge Companion to the Qur'an* (pp. 135–144). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315885360>
- Waldau, P. (2002). *The Specter of Speciesism: Buddhist and Christian Views of Animals*. Oxford University Press.
- Yasser, M., Putra, A., & Qardlawi, M. Y. (2024). Animal rights in Islam: Sarra Tlili's criticism of the anthropocentric reading of the Qur'an. *Al Quds: Jurnal Studi Alquran dan Hadis*, 8(3), 623–642. <https://doi.org/10.29240/alquds.v8i3.9660>
- Yusof, F. M., Din, M. M., Zainal, A., Tasir, Z., Rosman, A. S., Nizar, T. J., & Mohamad, A. M. (2014). E-Tafseer: Plants and animals from Al-Qur'an. In *Proceedings of HKACT 2014* (pp. 1–12). Amman, Jordan.
- Zamakhsharī, Jār Allāh Maḥmūd ibn 'Umar. (1987). *al-Kashshāf 'an Ḥaqā'iq Ghawāmiḍ al-Tanzīl* (The Revealer of the Truths of the Subtleties of Revelation), 6 vols. Riyadh: Maktabat al-'Ubaykān.